

اؤزبېك خلق مقاللری تصنیفی

سیما فردا

پوهنوال، اوزبېك تیلی و ادبیاتی بولیمی، اورگنیش و تربیه لش بیلیم اوی، جوزجان بیلیم یورتی، شبرغان، افغانستان.

<https://orcid.org/0009-0005-9186-9725> - fardaseema@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۳/۱۳ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۷/۱۹)

قیسقرتمه

اوشبو علمی- تحقیقی مقاله ده اؤزبېك خلق مقاللری الفبا، تاریخی، شعری و موضوع جهتدن بؤلیملرگه اجره تیلگن. هر بیر بؤلیمده کونده لیکده ایشله تیله دیگن بیرقچه مقاللر مثال صفتیده کپتیریلیب ایضاحلنگن. معلوم که، اؤزبېك تیلی باشقه تیللردن سؤز بایلیگی و تورغون عبارهلر کؤپلیگی جهتیدن فرقانب توره دی. کونده لیک تیلده ایشله تیله دیگن ایخچم عبارهلردن بیرى مقال دیر. مقال مقوله سى هم سؤزلشوو تیلیده، هم یازمه تیلده کؤپ اؤچره ب توره دی. کمدن-کم کیشی بار که، بونده ی توزیلیشى ساده گینه و کپنگ موضوعنى قمره ب آله دیگن مقوله دن فایده لنمه سه. بولر کؤپراق پند و نصیحت مقصدیده ایشله تیله دی. اوشبو حیات تجربه سى نینگ حاملی بولمیش خلق مقاللرینی سقلش و رواجی اوچون کوره شیش هر بیر کیشی نینگ اساسی بورچی دیر. شونده ی مقدس ایشنى کؤزله گن حالده، اوشبو تحقیقی ایشیمیزدن اساسی هدف تیلیمیز بایلیگی بولمیش مقاللرنی تویلب، تصنیفلش دیر. البته، بونده ی کپنگ قمراولی مقال ژانری حقیده کویلب تحقیقلر بولسه هم کم؛ بیز عمومی شکلده مقاللریننگ الفبا ترتیبی، موضوعی، تاریخی و شعرلرده قوللنیشی جهتلرینی نظرده توتیب، هر بیر موضوعگه عاید مقاللردن اؤزنک شکلده کپتیریب، تصنیفله یمیز.

آچرسؤزلر: اؤزبېك ادبیاتی، تصنیفلش، خلق مقاللری، ژانر، فولکلور.

Uzbek Proverbial expressions classifications

Seema FARDA

Associate Prof. Department of Uzbek Language and Literature, Faculty of education, Jawzjan University, Sheberghan, Afghanistan.

fardaseema@gmail.com - <https://orcid.org/0009-0005-9186-9725>

(Received: 02/06/2024 - Accepted: 10/10/2024)

Abstract

This scientific research article deals with Uzbek folk articles from the perspectives of alphabet, history, poetry, and topic. In each section, examples of articles used in everyday life are provided for clarification. It is known that the Uzbek language differs from other languages in terms of its vocabulary and the richness of its expressions. Some expressions used in daily language are considered articles. The article genre is frequently encountered in both spoken and written forms. There are few people who do not use it, and it is especially beneficial when discussing a broader subject in a simple way. These are mostly used for advice and guidance. The main goal of every individual is to preserve and promote the folk articles that carry the experience of life. Thus, the central task of our research is to collect and organize these articles, which have become an essential part of the people's experiences. Although there are many studies on the genre of articles, we have generally focused on the alphabetic, historical, and thematic arrangements used in folk articles, and we aim to systematize and classify them according to each topic.

Keywords: Uzbek Literature, Classification, Folk Articles, Genre, Folklore.

كىرىش

مقاللار خلق عامەسى نىنگ مەيّن واقعه و حادثه لار حقيده گى خلاصه، حكم و توصيه لرىنى مجسملىشتىرىپ، اۋزىگە خاص بدىعى شىكل گە اېگە بۇلگن افاده و عبارەلردن عبارت. اولر كۆپ خصوصيتلىرى بىلن خلق آغزە گى ايجادى نىنگ باشقە ژانرلردىن كېسكىن لىب، فرقلنىپ توره دى. مقاللرده فكر انىق، توگل خلاصه، مكمل حكم طرزده افاده لئەدى. اولر جوده كۆپ خصوصيتلىرى بىلن فولكلورنىنگ باشقە ژانرلردىن كېسكىن لىب، فرقلنىپ تورسە هم؛ يىراق جمعى ايجادى محصولى بۇلىشى، انونىم يره تىلىشى، آغزە گى حالده جانلى يّشە شى و تورلى شىكللرده كۆرىنىشى بىلن خلق آغزە گى ايجادى نىنگ برچە ژانرلىرى بىلن عمومى ليك كسب اېتەدى. خلق مقاللىرىده وطنگە محبت، اونى سېوېش و قدرلش باش موضوعنى تشكىل بېرەدى.

ھىريرموضوع اۋز تارىخى، شو تارىخ دواميده يازىلگن اثرلرگە اېگە. مقاللارنى جانلى سوزلە شوده قندە ي ايتىلسە، شوحالته خلقدن يازىپ آلىش و كتابت قىلىش، اوزبېك خلق مقاللىرىنى ايلك مرتبه يازىپ آلىش و كتابت قىلىش ۱۱ عصرىنىنگ بويوك دانشمندی محمود كاشغرى نامى بىلن باغلىق. "ديوان الغات تورك" ده كوپىنچە اخلاقى - تعليمى شعرى پارچە لر و خلق مقاللىرى هم بار. محمود كاشغرى بونده ي شعرى پارچە لرگە قىسقه - قىسقه شرح لر بېرەدى. خلق مقاللىرى نىنگ ماھىتى نى يارىتىپ و اولرنى ايشلە تيش اورىنى هم كورستەدى (امينيار، ۱۳۹۴، ص. ۴۵-۴۶).

۱۵ عصرىنىنگ بىرىنچى يرميده يتىشگن استعدادلى لىرىك شاعرىمىز آتايى بلخى هم خلق مقاللىرى و خلق تەبىرلىرگە كتە اعتبار بىرىپ ايرىم غزللرده مقاللردن فايده لئەدى. ظھيرالدين محمد بابېرم اوزى نىنگ "بابرنامە" اثرىده خلق آغزە گى ايجادىگە كتە اعتبار بىرگن. مثال صورتده: "قابو داغىنى قاپماسە، قارىغۇچە قايغورور"، "نىنگ بولماغونچە توش بولماس" (ھدايت، ۱۳۸۷، ص. ۱۹۵-۱۹۷).

مقال ژانرى هم اۋز طبعىتىگە كۆرە خلق ارا ژانر حسابلئەدى. مقال اتمەسى عربچە سۆز بۇلىپ گېرماق و ايتماق سۆزلردىن آلىنگن دىر. انسان واقعيلىك حقيده اۋز كۆزەتېش، ھمدە تجربەلرىنى بىواسطە مقاللرده افادەلەيدى؛ دېمك، مقاللار خزىنەسى نىنگ دايم بايىب بارىشىنى تامينلاوۋچى مېنبلردن بىرى اجتماعى حيات نىنگ اۋزى دىر. مقاللار خلق حياتى، استىتىك ايتىلىشلىرى و دىنا قرەشىنى كۆپ عصرلىك تجربەلرە سىناوولردن اۋتكزىپ عكس اېتېرىشى طفېلى كونده ليك تورموشىمىزده كتە غايوي - تربىوي رۇل اۋىنەيدى.

اؤزبېك خلق فولكلورى نینگ قديمگى نمونه لرى بيزگه قدر تۆله روشده سقلىب كېلمەگن. قديمگى افسانه لار، قوشىقلار، حماسى پرچەلر، تاپشماقلر، مقاللر و تاريخچىلر نینگ بېرگن معلوماتلرى، باستان شناسلىك موادلرى آرقەلى شونىنگدېك، كېنىگى دورلده يازىب آلىنگن فولكلورىك اثرلر تركيبيده يېتىب كېلگن. مقال خلق نینگ كۆپ يىللر آقیمیده اجتماعى، اقتصادى، سياسى و مدنى حياتده تۆپلەگن تجربه لرى، كۆزەتیشلرى اساسیده يوزه گە كېلگن ايخچم، چوقور مضمونگە اېگە بۆلگن آغزەگى ايجاد ژانرلريدن بىرى دير. مقال اتمەسى عربچه (قول) گپىرماق، ايتماق سۆزیدن آلىنگن بۆلىب، ايتىلىپ يوريله ديگن افاده و عبارەلرگە نسبتاً قۇللنلەدى. برچه تامانیدن بير خيلده ايتىلىپ، بير خيلده توشونيله ديگن عبارەلر و افاده لر، اساساً، مقال ژانرىنى تشكيل اېتەدى. دېمك، مقال معين حادثه حقيده گى خلاصه و حكم دير.

مقال اؤز طبيعتيگە كۆره خلق ارا ژانر حسابلەنەدى. دنياده اؤز مقاللريگە اېگە بۆلمەگن خلق نینگ اؤزى يۇق. چونكە، هر بير خلق حياتى تجربه لرىنى مقاللر قابليده اؤز كېنىگى نسللريگە قالدیره دی. شونینگ اوچون، تورلى خلقلر آغزەگى ايجادیده مضمون و شكل جھتيدن بير - بيرىگە يقين، ھمدە ھماھنگ مقاللر كۆپ اوچرەيدى. چونكە، هر بير خلق حياتى و تاريخيده جودە كۆپ اؤخششلىكلر و عمومىيكلر موجود. مقاللر اجتماعى وظيفەلريگە كۆره كېنگ خلق عامەسى، بعضاً اېسە او ياكە بو اجتماعى طبقە ھمدە گروہلرينىگ دنيا قرەشىنى افادەلەيدى. شو باعثدن مقاللرينىگ موضوعى كولمى كېنگ، سيمالر دنياسى باى و رنگ - برنگ دير. انىقراق قىلىپ ايتگندە، اجتماعى حيات نینگ بيرار ساحەسى يۇق كە، او خلق مقاللريده اؤز افادەسىنى تاپمەگن بۆلسين.

مقال كۆپ گىنە خصوصيتلرى بيلن خلق آغزەگى ايجادى نینگ باشقە ژانرلريدن كېسكىن لىب، فرقلىب توره دی. چونكە، خلق داستان و اېرتكلرى، افسانە و روايتلرى، نقل و لطيفەلرى واقعلىكنى اېيىك پلاندە، تورلى سيمالرى نینگ خط - حركتى، كېچىنمەلرى آرقەلى عكس اېتىرسە، مقاللر واقعلىكنى خلق نینگ بې واسطە انه شو واقعەلىك حقيده گى خلاصەلرى، حكملىرى آرقەلى عكس اېتىرەدى. دېمك، مقالده واقعەلرينىگ كېچىشى اېمس، بلكە اوكل بولر حقيده گى خلاصە و حكم افادەلەندى. شونگە كۆره ايتىش ممكن كە اېيىك ژانرلرده يۆنەلش حركت و حالتدن حكمگە تامان يۆنلگن بۆلسە، مقالده حكمدن حركت و حالتگە تامان يۆنلگنلىك يېتكچىلىك قىلەدى.

بو تحقيقدن اساسى مقصد، خلق مقاللرىنى بير منتظم ترتيب اساسيده تصنيفلش دير. بوندە كۆپراق مقاللر تاريخ دواميده رواجلىشى و انقراضگە اؤچرەشى؛ شاعرلر تامانیدن شعر موضوعىنى تأثيرچن قىلىش اوچون ايشلەتيلشى؛ موضوعى نینگ رنگ به رنگ و سىرقيره ليگى

ھمدە الفبا جەھەتتىن تەرتىپى كۆزەتىلەدى. قوللىمىز اثباتى اوچون عىنى مقاللىر مثال صفتىدە كېلتىرىلەدى.

اۋشبو موضوع نىڭگ تحقيقى اهمىتى البتە كئە. يىرىنچىدىن، بو ايشىمىز آرقەلى بىز خلق بايلىگى و مىلى اوزلىكنى عاملى بولمىش مقال ژانرىنى تەرتىپكە سالىب كېلگوسى نسلگە تەقدىم قىلەمىز. ايكىنچىدىن، مقال تۇغرىسىگە تحقيق قىلوۋچى كىشىلەرگە بىر رەنما صفتىدە مواد قىدىرىش يۇلىنى كۆرسەتەت بېرىش دىر.

بو تحقيق ايرىم مەمىلار يېچىمى بۇلىشى مەكەن. انىقراغى، قويدەگى مەسئۇللارنى يارىتىشگە اساسلەندى:

خلق مقاللىرى فولكلور شەناسلەر تامانىدىن قەندەي بۇلىملەرگە بۆلىنەدى؟ نېگە مقاللىرىنى بۇلىملەرگە اجرەتەش كېرەك؟ مقاللىرىنىڭ قىسمى تورى عاددى خلق تامانىدىن كۈندەلىك علاقەدە ايشلەتىلەدى؟

بو مەمىلار ايش دوامىدە آچىلەدى. ھەر يىرى كېرەكلى مثاللىرىلن اىضاحلەندى. فولكلور شەناسلەر احتمال خلق مقاللىرىنى تەرتىپكە سالىش و اونىڭ تۇغرىسىدەگى تحقيقى ايشلارنى يىخشىراق بىجىرىش اوچون بۇلىملەرگە بۆلگەن بۇلىشى كېرەك.

اۋشبو تحقيقى ايشنى آلىب بارىش اوچون خلق مقاللىرى تۇپلىمى و عاددى سۆزلىشىۋەدىگى مقاللىر كۆز آستىدىن اۋتەدى. مقاللىر تۇپلىمى بىرمە - بىر سىنچىكەلەۋ قىلىپ، اولر موضوعى و الفبا تەرتىپى جەھەتتىن مەھكەمە آستىگە آلىنەدى. مەلۇم كە، خلق مقاللىرى تصنيفى حەقىدە مىنگەلەپ تحقيقى ايشلار آلىپ بارىلسە ھەم كەم. بىزنىڭ ايشىمىز دېنگىزدىن بىر تامچى دېكە. شۇنگە كۆرە، ھەر بىر بۇلىمدىن بىر قەچچە مثاللىر كېلتىرىش بىلەن خەلاصە قىلەمىز. بو كۆزەتەش روشى كىتابخانەي روش بۇلىپ اۋن بىر بېتەن عەبارەت. كەمىدە تۇرت آيدىن كۇپراق زامانى اۋز اىچىگە آلدى.

الف: مقال نىڭگ مەتل يا تاپىشماقەن فرقى

مقالدە فەكر انىق، توگل خەلاصە، مەكەل حەكم طەرزىدە افادەلەندى. مەتلدە ھەسە توگل فەكر افادەلەنمەيدى. تاپىشماق شەكلاً مقاللىرگە يەقىن تورسە ھەم، بىراق واقعەلىكنى عەكس ەتتەرىش طەرزى، اساساً فەكرنى جەمباقلى شەكلدە يەشەرىپ افادەلەش بىلەن مقاللىردىن كەسكىن فەرقلىپ تورەدى؛ مەثلأ: عقل كۆرگە كۆز، سەقاۋگە تەل مقالەدە عقللى كىشى كۆز بۇلسە ھەم، اۋز يۇلىنى تاپەدى، يەنى بىلىملى كىشى اۋز يۇلىنى تاپە آلەدى كىي مەنى توگل حەكم صفتىدە افادەلەنگەن لېكىن «آياغىنى قۇلىگە آلىپ» دېگەندە انىق، توگل حەكم يۇق. او فقط مجازى افادە صفتىدە بىرىكىپ قالگەن، خەلاص. «تەپەدىم - تەرەككە چىقەدىم» تاپىشماغى دە ھەسە «اۋزىگى» نەرسەسى

جومباقلنگن و اونده هیچ قندهی عبرتلی حکم افاده لئمه گن. دېمک، تاپیشماق بیلن مقال اؤرتة سیده شکلی یقینلیکدن باشقه هیچ قندهی یقینلیک یوق.

مقاللرده معین حکم منطقی اېزچیلیکده، کېسکین قطییلیکده افاده لئش بیتکچیلیک قیله دی. شونینگ اوچون هم مقاله واقعیلیک یا اېزچیل ایجابی یاکه کېسکین سلبی جهندن بهالنه دی. فکر کېسکین قطییلیکده افاده لنگلیگی اوچون هم هر بیر مقاله ایکی منطقی مرکز موجود. بو مرکز لر مضموناً بیر - بیر یگه یاکه اؤخشه تیله دی، یاکه تقاسلنه دی، یاکه بوتونله ی ضد قوییه دی، مثلاً: «ایتیشسنگ سؤز چقه دی، تارتیشسنگ کؤز چقه دی» مقالیده گی بیرینچی منطقی مرکز ایتیشگنده سؤز، یعنی جنجال چقیشینی ایتیش بیلن باغلیق بولسه، ایکنچی منطقی مرکز تارتیشگنده، یعنی مشتلتشگنده کؤز چقیشینی تأکیدلش بیلن باغلیق. دېمک، ایکی خیل حالت، ایکی خیل وضعیت عاقبتی مقاله تقاسلب بېریلگن.

مقاللر اؤز و کؤچمه معنلرده قوللنه آلیش امکانیگه اېگه بولسه، متلر فقط کؤچمه معناده قوللنه دیلر، مثلاً: دهقان بولسنگ کوز هیده، کوز هیده مسنگ، یوز هیده مقالی فقط اؤز معنی سیده قوللنیلسه «قوروق قاشیق آغیز بیرتر» مقالی اېسه کؤچمه معناده ایشله تیله دی. «بورینی بیرگه ایشقه ماق» متلی اېسه همه وقت فقط کؤچمه معناده قوللنه دی (Safarov, 2010, p. 120).

خلص، مقاللر جوده کؤپ خصوصیتلری بیلن فولکلورینگ باشقه ژانرلریدن کېسکین فرقلیب تورسەر هم، بیراق جمعی ایجابی محصول بولیشی، انونیم یرە تییشی، آغزه گی حالده جانلی یشیشی، کېنگ وریانتلشیشی بیلن خلق آغزه گی ایجابی نینگ برچه ژانرلری بیلن عمومیلیک کسب اېته دی. مقاللرده عبرتلی فکر ایتیه دی. بیراق، هر قندهی عبرتلی فکر مقال بوله آلمه گنی دېک، عبرتلی فکرینگ هم مقالگه ایلنیشی اوچون معین شرطلر موجود. انه شونده ی شرطلردن بیر ی مقالگه ایلنووی عبرتلی فکر خلقینگ اؤزاق ییللر آقیمیده گی حیاتی تجربه سیده سینلگن بولیشلیگیده دیر. حیاتی تجربه ده سینلگن فکر اېسه کیشینی ایشانتیره آله دی. ایکنچی شرطی شو که، مقاله افاده لنگن عبرتلی فکر علیحده شخصلر اېمس، بلکه عموم انسانی شخصیت کسب اېتیشیده کؤزگه تشلنه دی. نهایت، اوچینچی شرطی، عبرتلی تجربه لر، عموم انسانی فکر ایخچم، مکمل بدیعی شکلگه اېگه بولیشی بیلن بېلگیلنه دی. شونینگ اوچون هم خلق مقاللری جوده هم سېکین لیک بیلن یرە تییش و اونوتیلش خصوصیتیگه اېگه. مقاللرده گی بو خصوصیت جمعیت نینگ برقرارلیک یاکه بېقرارلیک درجه سی بیلن باغلیق حالده عمل قیله دی.

اجتماعىي حياتده گى اۆزگريشلىر بىلن شرطلنگن حالده مقاللر مضمونىده تورلى درجهده اۆزگريشلىر- تارهيش ياكه كېنگەيشلىر يوز بيرەدى. شو فكر حقيقت نىنگ اوزاق مقال نىنگ جمعيت حياتى، خلق تورموشى بىلن بى واسطه باغلىنىشده اېكن ليگىنى كۆرستەدى. دېمك، مقاللر خلق حياتىنى، اونىنگ اۆتميشده گى اقتصادى، سياسى و مدنى تورموش درجه سىنى اۆرگنىشده نادر منبع وظيفه سىنى بجرەدى. مقاللر تورلى اجتماعى- اقتصادى مناسبتلىرى، خلق نىنگ اېستيتىك ناملىرىنى، اعتقادى تصويرلىرىنى، معيشى تورموشى و محنت طرزىنى، سېگى و نىرتى، آرزو و اېتيلشلىرىنى آبيكتيف بهالاشده كنه اهميت كسب اېتەدى. شونىنگ اوجون هم روس يازو وچىسى ل. ن. تولستوف «هر بير مقاله مېن شو مقالنى يره تگن خلق سىماسىنى كۆره من» دېب يازگنىده تۆله حقلى اېدى (Mirzayev & Turdimov, 2020, p. 270).

ب: مقال غايەسى

مقال خلق حياتى، اىستك- ايتيلشلىرى و دنيا قرەشىنى كۆپ عصرلىك تجربه لرىده سىناودن اۆتكزىب عكس اېتيريشى طفلى كوندەلىك تورموشىمىزده كنه غايوى- تربوي رؤل اوينەيدى. چونكه، مقاله عكس اېتگن واقعه- حادثه يا كېسكىن تصديق اېتەلەدى، ياكه انكار قىلەلەدى. دېمك، هر بير مقال كىشىگە ايزچىل غايوى يۆنەلىش بېرەدى، اوندە گى توشونچەلر نىنگ يوكسلىشىگە ياردەم بېرەدى. حقيقى خلق مقالده محتكش عامه منفعتلىرى، توشونچەلرى عكس اېتەر اېكن، مقاله مراجعت اېتگن هر بير كىشى اۆز خلقى و وطنىگە ايلىق مهر بىلن قرەشنى اۆرگنەلەدى؛ عدالت و آزادلىك، مردلىك و بهادرلىك، انسانپورلىك و دۆستلىك، تىنچلىك و محنت سېورلىككە ايتىلەلەدى.

خلق مقاللىرىگە مراجعت اېتگندە، اولردە گى تاريخى ليكىنى نظردن قاچىرمسلىك لازم. چونكه، حاضر نطقىمىزده ايشلەتەلەدىگن مقاللىرىنگ كۆپچىلىگى اۆتميشده يره تىلگنلىگى اوجون اولردە خلق نىنگ روحىي حالتده گى، دنيا قرشىده گى چېكلنگن ليكلر، ضدىتلر انىق اۆز افادە سىنى تاپگن. دېمك، خلق مقاللىرىنى تۈپلش، اولر نىنگ طبعىتده گى تورلى دورلرگە خاص قىلملىرىنى اېزچىل صنفىلىك نقطە نظردن اۆرگنىش ضرور، مثلاً: باي بايگە باقر، سوو سايگە باقر. مقالى صنفى قرەمه- قرشىلىك موجود بۇلگن جمعيتده يره تىلگن ليگى آچىق. بىراق، انه شو حالتده مقال نىنگ قىسى بير صنفگە خدمت قىلىشىنى انىقلاش قىين. اولر نطق جريانىده قىسى صنف وكيلى تامانىدن قۇللەنىلىشىگە قرەب تەينلەنەلەدى. اگر مقال محتكش خلق وكيلى نطقده قۇللەنىلسە، او انه شو صنف منفعتلىرىگە خدمت قىلەلەدى. ياكه عكسېنچە. دېمك، مقاللىرىنگ انىق صنفى وظيفەسى اولر نىنگ نطقده قۇللنىش اۆرنىگە قرەب بېگىلەلەلەدى.

خلق مقاللری بیواسطه محنت جریانیده، قیناق حیات قوچاغیده یره تیلگن لیگی سبیلی اولرده محنت موضوع یتکچی اؤرنینی اېگله‌یدی. محنت موضوعه‌گی مقاللرده محنتگه محبت، حرمت، ایش یاقمس، دنگسه و تیکینخورلیکنی قاره‌لاوچی خلق‌نینگ خلاصه‌لری مجسملنگن. «بی تشویش باش قیده، محتسبز آش قیده»؛ «دنگسه‌نینگ کاسه‌سی آفرمس»؛ «ایش یاقمسگه ایت باقمس» کبی مقاللر انه شولر جمله‌سیدن دیر.

خلق مقاللریده وطنگه محبت، اونی سېویش و قدرلش باش موضوع حسابلنه‌دی. چونکه محنتکش خلق همه وقت اؤز وطنینی سېوگن، ارداقله‌گن و اونینگ دشمنلریگه قرشی کپسکین کوره‌ش آلیب بارگن. بلبل چمنی سېور، آدم وطنی، آنه یورتینگ امان بؤلسه، رنگ روینگ سمان بؤلمس؛ وطن گداسی - کفن گداسی کبی مقاللرده بو موضوع اؤزی‌نینگ ایخچم افاده‌سینی تاپگن.

مقاللرده باتیرلیک، سخیلیک، عدالت، انصاف، سېوگی، وفادارلیک، مروت، دؤستلیک، دانالیک کبی انسانی خصلتلر هم اولوغلنه‌دی. خلق مقاللریده حکمران صنفلر دنیا قره‌شیگه خاص خصلتلر، دین اهللری و عادی خلق اؤرته‌سیده‌گی مناسبتلر، جوده هم یارقین عکس اېتگن. خلص، خلق مقاللری‌نینگ مضمون دایره‌سی کهنک قمراولی بؤلیب، اولرده اجتماعی حیات واقعه‌لری و طبیعت حادثه‌لریگه علاقه دار خلق‌نینگ برچه حکم و خلاصه‌لری تجسم تاپگن.

فولکلور ژانرلری سیره‌سی همیشه برحیاتی، مدام باریب بارووجی و دایم کهنک عامه تامانیدن فعال قوللنیلووچی ژانرلردن بیرى مقال حسابلنه‌دی. ژانر طبیعتده‌گی بونده‌ی عمرباقیلیک و عامویلیک اثرنینگ دایم اجتماعی پرکتیکه‌ده یره‌تیلیش و انه شو پرکتیکه‌ده جانلی یششی بیلن شرطلنگن. واقعی انسان، واقعه‌لیک حقیقه‌گی اؤز کوزه تیش همده تجربه‌لرینی بیواسطه مقاللرده افاده‌له‌یدیه‌یدی. دېمک، مقاللر خزینه‌سی‌نینگ دایم بایب باریشینی تأمینلاوچی منبعلردن بیرى اجتماعی حیات‌نینگ اؤزی دیر. تاریخ صحنه‌سیده عمل قیله‌یاتگن هر بیر خلق بیواسطه باشقه خلقلر بیلن اقتصادی، سیاسی و مدنی جهتدن علاقه‌ده یشه‌یدی، رواجلنه‌دی. منه شونده‌ی علاقه‌لر جریانیده خلق‌نینگ مقاللر خزینه‌سی اؤزگه خلقلر اشیارلری‌نینگ اؤتیشی حسابیگه هم بایب باره‌دی. دېمک، خلق مقاللری‌نینگ بایب باریشینی تأمینلاوچی واسطه‌لردن بیرى - خلقلر اؤرته‌سیده‌گی اؤز ارا علاقه‌لر حسابلنه‌دی. مقاللر خزینه‌سی‌نینگ باییتووجی اوچینچی واسطه شوخلقلر‌نینگ بیریک صنعتلری، دولت یاکه مدنیت اربابلری‌نینگ قیمتلی حکمتلی سؤزلری دیر. عبرت‌آمیز فکرلر تاشووجی حکمتلی سؤزلری‌نینگ کهنک عامه‌لشیشی اولرنی بیواسطه خلق ملکیگه ایلنتیریپ یوباره‌دی (Ismoilov & Sultonova, 2005, p. 402).

ج: مقال نىنگ تصنيفى ھالىتى

ھاياتدە دوامىيلىك موجود، ھەر بىر خلق يىشراپكەن، اۋنىنگ مقاللىرى خىزىنەسى دايم بايىب، رىنگ - بىرنگلىشىپ بارەدى. واقىقە - ھادىئەلەرنى اۋخىشش ياكە فرقلى خصوصىيەلەرگە قەرب تورلى قىسم، گروھ يا توركۈملەرگە اجرەتەش - تصنيف اېتىش انە شو واقىقە - ھادىئەلەرنى اۋرگىنىشى نىنگ سىنلەنگەن يۈلى سەنەلەدى. شو جەھەتتەن اۋزبېك فولكلور شىناسلىگىگە نەزەرتەشلەسەك، اۋندە خلق مقاللىرى نىنگ الفبا، موضوع، ھەمدە سېمانىتىك مەنا كۈچىشلىرى خصوصىيەگە قەرب تصنيف اېتىلگەنلىگىنى كۆرەمىز. شۇنى ايتىش كىرەك كە، خلق مقاللىرىنى تصنيف اېتىش نىنگ يۇقارىدەگى تورى مەزكۇر ژانرنى اۋرگىنىش نىنگ يىگانە يۈلى اېمىس. مقاللىرىنى اۋرگىنىشتەن كۆزلىنگەن مەقسەدگە كۆرە تصنيف تورلى - تومەن پرىنسىپلەر نەقشە نەزىرىدەن ەملەگە آشىرىلىشى مەمكىن. اۋزبېك فولكلور شىناسلىگى نىنگ ھازىرگى رواجلىنىش درجەسىدە خلق مقاللىرىنى قۇيىدەگى جەھەتلەردە تصنيف اېتىش مەمكىن.

۱. الفبا ترتىبى

اۋشبو پرىنسىپگە كۆرە، موجود مواد مقال تۈپلەمىدە الفبا ترتىبىگە سالىنەدى. بۇندەى تصنيف نىنگ اۋستونلىگى شۇندەك كە، بۇ اثر دەن فەيدەلەنۈۈچىلەرگە مقالنى تەزراق تاپىشىگە ياردەم بېرەدى. مەزكۇر تصنيف نىنگ كەمچىللىگى شۇندەك كە، اۋندە مواد نىنگ مەناسەتتى، تۈزىلىشى، شەرىيەتتى و باشقە خصوصىيەتلىرى ھەقىدە مەلۇمات بېرىلمەيدى. الفبا ترتىبىدە تصنيف اېتىلگەن مقال تۈپلەملىرى شۇنىڭدەك كىرەكلى كۆرسەتكىچلەر بىلەن تەمىنلەنگەندە مەمكىللىك كەسب اېتەدى.

۲. موضوعىي تصنيفى

تصنيف نىنگ بۇ تورى اولگىسىدەن بىر نەچچە درجە مەركەب و مەمكىللىگى بىلەن اجرەلەپ تۈرەدى. چۈنكە بۇندە موجود مواد مەيىن تىماتىك گروھلەرگە اجرەتەلەدى، ھەر بىر موضوعدەگى مواد اېسە اۋز اېچىدە الفبا ترتىبىدە بىرىلەدى. تىماتىك تصنيفلەر اساسىدە تۈزىلگەن مقال تۈپلەملىرى فەيدەلنىشى جەھەتتەن قۇلەيلىگى، اېنگ مەھم، مەيىن خلق مقاللىرى نىنگ موضوع گروھلەرگە اجرەلەپ تۈرىشى بىلەن ھەم ەملى، ھەم نەزىرى ەھمىيەت كەسب اېتەدى.

۳. شەرىيەت تصنيفى

مەلۇم كە مقاللىرىنىڭ سېمانىتىك (مەنايى) تەبىئەتتى دورلر اۋتەشى بىلەن اۋزگىرىپ تۈرەدى. ايلگىرى اۋز مەناسىدە قۇللەنلەنگەن مقاللەر كەينىچەلىك فقط كۈچمە مەنا كەسب اېتىشلىرى مەمكىن. مقاللەر مەزمۇندەگى انە شۇندەى سېمانىتىك كۈچىشلىرىنى كۆزدەن كەچىرىش اۋزبېك خلق مقاللىرىنى:

✓ اۆز معناسیده قوللنووچی («اول بیل، کپین قیل»، «اولینی بېرگینچه، آخیرینی بېرسین»، «بلیق سوو بیلن تیریک، آدم اهل بیلن» کبی) مقاللر.

✓ اۆز و کۆچمه معناده قوللنووچی («بلیق توتنه من دېگن بیلن، بلیق توتیلمس»، «وقیلگن وقتینی اوتکزر، قولیده گی نقدنی کپتکیز» کبی) مقاللر؛

✓ فقط کۆچمه معناده قوللنووچی («اوهیلب اوچمه گن قوش قناتیدن ایریلر»، «وقتی یېتسه، قوش باله سی هم اۆزینگه اویه قورر» کبی) گروهلرگه بؤلش ممکن.

عموماً شعری تصنیف دورلر اؤتیشی بیلن خلق مقاللری طبیعتیده یوز بېرگن سېمانتیک اؤزگیشلرنی انیقلشگه، دېمک، هر بیر مقال نینگ قیسی درجه ده دور طلبلریگه جواب بېره آلیشنی بېلگیشگه امکان بېریله دی.

۴. تاریخی تصنیف

مقال - جوده قدیمی، عین پتده همیشه زمانوی ژانر. اونینگ قدیمیلیگی خلق تاریخی قدر اؤزاق. بناءً، خلق مقاللریده معین خلق باشیدن کپچیرگن تورلی اجتماعی - اقتصادی باسقیچلر اؤز عکسینی تاپگن. انه شو جهتدن اؤزبېک خلق مقاللری اوچ گروه گه بؤلینه دی:

۱.۴. قلداریلیک توزومی دوریده یرتیلگن («قوم بیغیلیب تاش بؤلمس، قل بیغیلیب باش بؤلمس»؛ «قل قوتورسه، قودوققه توفلر»؛ «قل یورسه، اینسه سیدن بیلگیلی») کبی مقاللر انچه گینه، بیراق اولر حاضر کۆچمه معنی ده قوللنیه دی؛

۲.۴. فیودالیزم دوریده یرتیلگن («امیرنینگ آشیدن فقیرنینگ مشتی یخشی»؛ «ی دولت نینگ نانی یریم»؛ «بککه یتگننچه بیلینگ سینر»؛ «وقتنی حاکم بېیر، کلتنکی یتیم») کبی مقاللر خلق آره سیده کؤپلپ اوچره سه ده، حاضر اولر کۆچمه معناده قوللنیه دی؛

۳.۴. اجتماعی توزوم شرایطیده یرتیلگن مقاللر: حاضر اؤز معنالیده قوللنیه دی. تصنیف نینگ بو توری خلق مقاللری نینگ تاریخی رواجینی، اونینگ غایه وی طبیعتیده گی اؤزگیشلر همدە اولر نینگ اجتماعی سبیلرینی توغری انیقلشگه امکان بېریله دی؛

۴.۴. مقاللرنی توزیلیشگه کۆره تصنیف اېتیش: بو خیلده گی تصنیفده مقاللر ترکیبیده گی منطقى مرکزله مقدارینگه قره ب بیر نېچه گروه لرگه اجره له دی.

۱.۴.۴. ایکی ترکیبلی مقاللر: ایران اچیق، سوت - چوچوک؛ ایران آش بؤلمس، نادان باش بؤلمس؛ ایران توکیسه، یوقی قالر.

ارغوماقده يال يۇق دېب، يۈلگە تشلب كېتمىنگلر
اېر يىگىتدە مال يۇق دېب، ياۈگە تشلب كېتمىنگلر
تصنيف نىنگ بو تورى مقاللر توزىلىشىنى، اونىنگ تركىبىدە گى بۈلكلر نىنگ اۈزارا
مناسبتلىرىنى اۈرگىنىشده كتە اهميت كىسب اېتەدى.

مقاللر واقىلىكنى ايخچىم شىكلىدە، اۈتە عموملىشتىرگن درجەدە عكس اېتتيرەدى. شونىنگ
اوچون هم اولردە مشخص انفرادى سىما، اونىنگ كېچىنمەلىرى اېمىس، بلكە يىر - يىرىگە اۋخشش
كۈپگىنە واقىقە - حادثەلر حقىدە گى عامە نىنگ مكملى خلاصەلىرى افادەلەندەدى. دېمىك، مقال
ژانرى اوچون سىمانى انفرادى لىشتىرىش اېمىس، عكسىنچە؛ عموملىشتىرىش خاص؛ مثلاً: يىخشىدن
باغ قالر، ياماندن داغ. مقاليدە مشخص يىخشى ياكە علىحدە آلىنگن يامان كىشىلر سىماسى عكس
ايتتيرىلمىس، مىنگىل يىخشى و يامان كىشىلر نىنگ عموملىشتىرىلگن سىماسى عكس ايتگن.

مقاللر شىكلىگە كۈرە، نثرى ھمدە شعرى توزىلىشگە اېگە. بىخلى نىنگ توزى تاتىمىس، گپ
يىلن آش پىشمىس، يىگن آغىز اوياىلر كىبى مقاللر نثرى توزىلىشده گى مقاللر نمونەسى دىر.

اۈزبېك خلق مقاللىرى سىرەسىدە شعرى شىكلدە گى مقاللر هم كتە اۋرىن اېگەلەيدى. شعرى
توزىلىشده گى مقاللردە هم اۈزىگە خاص وزن، قافىيە و آھنگ موجود:

حالى خامىن يىشمىس، بو دىمىنگدن توشرسن
آلتاۋلان آلە بۈلسە، آغزىدە گىن آلدىرر
(Husanbyeva, 2022, p. 206).

ياكە:

آت قدرىنى بىلمەسە، يىياو كۈرر جزاسىن
اىل قدرىنى بىلمەسە، ياولر يىرر جزاسىن
(فردا، ۱۳۹۷، ص. ۲۵۲).

شعرى توزىلىشده گى مقاللردە نحوى آھنگ، كنايە، مجاز، تشبە، استعارە، تضاد، قافىيە و
باشقە كۈپگىنە شعرى واسطەلر افادەلەندىگن عبرتلى فكرنى جىرنگلى، آھنگدار لباس يىلن يىزە
نتىرسە، ايرىم حاللردە عادى سۈزلرنىنگ تىكرارلىرى ياكە ردىفلرهم قافىيە وظىفەسىنى اوتەدى؛
مثلاً: قويدە گى شعرى مقالەدە مصرعلر سونگىدە گى آھنگداشلىك قافىيە و عىن پىتدە تىكرار
وظىفەسىنى اوتاۋچى يولداش، قولداش سۈزلرى طفىلى تامىنلنگن:

يامانگە بولدىم يولداش، ايشىمگە بولمەدى قولداش
بىخىگە بولدىم يولداش، ايشىمگە بولدى قولداش

ايرىم مقاللردە اساسى فكر توشوۋچى سۈزلرنىنگ بىرىنچى تاۋوشلىرى ماس توشىشى
نتىجەسىدە عجابىب عنىرلر قىدىلش، اونىنگ تاثير قدرتىنى آشىرىشگە خىزمەت قىلەدى:

بایلیک بایلیک اېمس، بیرلیک- بایلیک توغری تیلیم تیالمه‌دیم، توقنیم ییلن تورالمه‌دیم

(ایماق، ۱۳۹۳، ص. ۱۰۲)

خلق مقاللری اوچون اینگ خصوصیتلی بدیعی - تصویری واسطه‌لردن بیرى تضاد حسابلنهدی. بونینگ باش سببی شونده که، تضاد مقاله‌ده عکس اېتگن واقعه - حادثه‌نینگ طبیعی خلق واقعیلیگی نقطه نظریدن یا تصدیقله‌یدی، یا انکار اېته‌دی. دېمک، ایستلگن مقالنی آلمه‌نگ، اونده یاکه کېسکین انکار، یا کېسکین تصدیق اېته‌دی. مقاللرده‌گی ایکی منطقى مرکزنینگ موجودلیگی، اولرنینگ اؤز ارا ضدی مناسبتی واقعیک حقیقت‌نینگ بیر- بیرگه بؤلگن ضد طبیعتدن کیلیب چپقه‌دی. دېمک، تضاد اصولی خلق مقاللری‌نینگ اینگ کرکترلی بدیعی - تصویری واسطه‌سی سنله‌دی.

مقاللرده‌گی تضاد اصولیده واقعه لیک نینگ تورلی - تومن خاصه‌لری: حجمی، رنگی، بویى، اؤزونلیگی، مصافه‌سی، حالتی، طعمی، حرارتی، صفتی و باشقه جهتلری قره‌مه - قرشی قویله‌دی؛ مثلاً: دوست یغله تیب ایتر، دشمن - کولدیریب مقالیده دوست و دشمن نینگ مناسبتی، کۆپ اویله، آز سویله مقالیده ایکی خیل حرکت و حالت‌نینگ مقداری، ایگری آزر، توغری توزر مقالیده انسان‌نینگ صتی کییلر ضد قوییلگن (Sarimsoqov, 1988, p. 44).

خلص، تضاد صنعتی خلق مقاللریده جوده کینگ قوللنلگن لیگیدن مقاللرنی موضوع تصنیف ایتیشده هر بیر سیمانینگ مثبت و منفی جهتلری تینگ حسابگه آینه‌دی. مثلاً: یخشیلیک و یامانلیک، دوستلیک و دشمنلک، محنت سیورلیک و دنگسه لیک، باتیرلیک و قورقاقلیک کبی. خلق مقاللریده کۆپ اوچره‌یدینگ بدیعی - تصویری واسطه‌لردن ینه بیرى استعاره‌دیر. استعاره علمی ادبیاتلرده قیسقچه بیواسطه اوخشه تیش دیب هم یوریتله‌دی؛ مثلاً: «ایرى نینگ آماچی یذرگه باتمس» مقالی مضمون (سؤزلرنینگ صاف لغوی معنارلیگه اساسلنگن شکلی مضمونی) ییلن اونینگ اساسیده‌گی کۆچمه معناسی، یعنی مقاله ایتیلماقچی بؤلگن اساسی مضمون اؤرته‌سیده بیواسطه کوچیمگه اساسلنگن علاقه موجود. چونکه واقعی واقعیکده ایرکک آدم‌نینگ هم آماچی بیرگه باته ویریشی ممکن.

معلوم که، مقاله‌گپ ایرکک آدم آماچی نینگ بیرگه باتیش - باتمسلیگی اوستیده کیته یاتگن یؤق. عکسینچه، اونده ایرکک آدم قیلگن تهمت، بهتان توغری آدمگه - حقیقتگه اوتمسلیگی حقیقه بارماقده. مقاللرده استعاره وی کوچملر بیتکچی سېمانتیک وظیفه بجره‌دیلر؛ مثلاً: ایت ییلن تیرناقنى ایریلمس - مقالینی آلینگ. اونده‌گی (ایت) و (تیرناق) سؤزلری یقین قرینداش - اوروغ، آغه - اینی معنارلینی انگلته‌دی. بیراق قرینداش - اوروغ، آغه - اینی اؤرته‌سیده‌گی

يېقىنلىككە اشاره قىلىش مقصىدىدە بىر- بىرىگە جودە ھەم سىنىشىپ، بىرىكىپ كېتىگەن «يە»، «يىراق» سىمالرى ئالېنگەن. بۇندەي استعارە ۋى كوچىملر مقال ژانىرىنىڭ يېتىكچى بدىيى قىدرىتىنى يىلگىلەيدى.

مقالدىكى اساسى مضموننى كېنىڭ بيان ايتىش، اونىڭ ماھىتىنى اطرافلىچە شرحلىشگە ژانر طبعىتىدىكى مەكمل لىك، اىخچىملىك يول بىرمەيدى. شۇنىڭ اۋچون ھەم مذكور ژانردە استعارە ۋى تصوير جودە قول كىلەدى. خلق مقاللىرىدە اۋىرۇر لراىجابى، يا سلبى جەتەن بەھانەدى دىدىك. دېمەك، سىمادەگى انە شو اىگى قىبى خصلت اۋزىگە خاص يىلگىلرآرقەلى صفتلەندى؛ مثلاً: بوغداى نانىڭ بولمەسىن، بوغداى سۈزىنىڭ بولسىن مقالەدە يىخشى، يا قىملى سۈز «ووغداى» انىقلاۋچىسى آرقەلى صفتلەنگەن. بو صفتلش اېسە مقالنىڭ بىرىنچى كامگانىتىدەگى «بوغداى نان» بىرىكمەسى واسطەسىدە كوچە يتىرىلماقەدە. چۈنكە «ووغداى سۈز» بىرىكمەسى مقال تىنگلاۋچىسى اۋچون توشونرسىز بۇلىپ قالرايدى. مەنە شو حالندە انىقلىك كىرىتىش اۋچون بىرىنچى ساختمانگە «بوغداى نان» بىرىكمەسى كىرىتىلگەن. بوغداى نان اېسە آرپە ياكە باشقە نانلر اىچىدە اېنىڭ شىرىنى، يا قىملى و يىنگىل دىر. بوغداى نانىگە خاص انە شو يىخشى جەتەلر يىخشى سۈزگە نىسبەتاً قۇلەنىلگەندە، يىخشى، سۈزىنىڭ كىشى روھىگە، قىافەسىگە، ساغلىقلىگى كۆرسەتەدىگەن تاثيرى «سۈز»گە صفتلاۋچى بۇلىپ كېلگەن.

مقاللردە خلق تەجرىبەسىدەسىنلەنگەن اىزگو اىدىاللر كوچە يتىرىپ، خلق اىدەلىگە ماس كىلمەيدىگەن خصلتلر اېسە سلبى جەتەن بورتىرىپ بەھانەدى. بۇندەي حالتلردە مبالغەلش بىرىامى جودە ھەم قول كىلەدى؛ مثلاً: نفسى بوزۇق حىياتدە اولر مقالەدە خلق اىدىالىگە ماس كېلمەيدىگەن آچ كۈزلىك، نفسى آچلىك كېى خصلتلر قارەلەندەدى. بىراق بو خىلدەگى قارەلش بىرر بىر خصلتنى عادى بەھالش صفتىدە افادەلەندەدى. چۈنكە؛ خلق اىدىالىدە قارەلەنگەن نرسە اجتماعى حىياتدە عموماً يىشەمسىلىگى لازم. دېمەك، يۇقارىدەگى مقالەدە خلق بەھاسى آچ كۈزلىك نىڭ عموماً يىشەگە حقى يۇقلىگىنى ايتىشەن عبارت (Madayev, 2010, p. 320).

سونگىچ

اۋشبو تەحقىق نىتجەسى شۇنى كە، خلق مقاللىرى جانلنتىرىش اصولى آرقەلى حىياتى مضمون كسب اېتەدى. بۇنىڭ سىبى شۇندە كە، اىرىم مقاللردەگى سىمالر كۈچمە مەنادە قۇللەندى، مثلاً: اۋتىن اىيرگەن بالئە ميدانندە قالر. مقالەدە يۈزەكى قرەلسە، جانسىز بالئە حقىدە سۈز يۈرتىلگەن. اصلەدە بالئە بىرر نرسەنى كېسىش، اۋتىن يارىش اۋچون يىرەتىلگەن آلە. او- اۋزىدن اۋتىن اىيرە آلەيدى. ماھىت جەتەن بالئە- عدالتسىز، آدم اىيرەدىگەن شىخصلرنىڭ مجازى سىماسى مقالەدىكى اخلاقى- فلسفى مضمون واسطەسىدە افادەلەنگەن.

خلاصه، خلق مقالریده بدیعی افاده همده تصویری واسطه لر رنگ - برنگ بولیب، اولر اثر مضمونینی حقیقتلشتریش، مقالنینگ اینچیل غایوی وظیفه ادا ایتیشیگه امکان بهره دی. مقالر خلقنینگ اوزاق دورلر اؤرته سیده اؤز تجربه سیدن اوتگن، مینگ مرتبه سینلگن دانالیک قاموسی بولیب، او کیشیلرنی اینگولیککه، عالی جنابلیککه اوندهیدی؛ انسانپرورلیک، محتسپورلیک، وطنپرورلیک همده تیچ - تاتوو یششگه چارلشی ییلن وقت حیات درسلیگی بولیب خدمت قیله دی.

مأخذلر

- ایماق، فیض الله. (۱۳۹۳). *خلق درد/نه لری*. مزارشریف: میرزا اولوغ بیک باسمه خانه سی.
- امینیار. سید نورالله. (۱۳۹۴). *وزبیک ادبیاتی تاریخی*. کابل: بی نا.
- فردا، سیما. (۱۳۹۷). *فولکلور ادبیاتی*. شیرغان: جوزجان بیلیم یورتی.
- هدایت، هدایت الله. (۱۳۸۷). *بایرنامه*. مزارشریف: میرزا اولوغ بیک باسمه خانه سی.
- Safarov, S. (2010). *Xalq ganjiga mihr*. Toshkent: Muharrir Nashriyoti.
- Sarimsoqov, B. (1988). *O'zbek Folklor Uchraklari, birinchi jild*. Toshkent: Fan Nashriyoti.
- Ismoilov, D. & ,Sultanova, X. (2005). *O'zbek xalq maqollari*. Toshkent: Sharq Nashriyoti.
- Madayev, O. (2010). *O'zbek Xalq Og'zaki ijodi*. Toshkent: Mumtoz Nashriyoti.
- Husanbyeveva, Q. (2022). *Adabiyot o'qitish metodikasi va muammoli talim*. Toshkent: Inavasiya- Ziyu.
- Mirzayev, T. & Turdimov, SH. (2020). *O'zbek folklore*. Toshken: Tafakkur Bostoni